

<https://helda.helsinki.fi>

Toiminnan kausaalitulkinta

Kokkonen, T. K.

Gaudeamus

2018

Kokkonen , T K 2018 , Toiminnan kausaalitulkinta . julkaisussa T Kaidesoja , T Kankainen & P Ylikoski (toim) , Syistä selityksiin : Kausaalisuus ja selittäminen yhteiskuntatieteissä . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 84-110 .

<http://hdl.handle.net/10138/315962>

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

TOIMINNAN KAUSAALITULKINTA

Tomi Kokkonen

Verna nousee tuoliltaan. Hän kävelee kohti ovea ja avaa sen. Oven takana on keittiö ja siellä jääkaappi. Verna avaa jääkaapin oven ja ottaa sieltä juomapullon, avaa korkin, nostaa pullon huulilleen ja juo. Mitä tässä tapahtuu? Kertooko pelkkä oheinen ulkoisen *käyttäytymisen* kuvailu kaiken olennaisen tapahtuneesta, vai piiloutuuko ulkoisen käyttäytymisen taakse jotain muutakin, mitä olisi hyvä tietää? Entä mitä Verna itse sanoisi tapahtuneen, jos sitä häneltä kysyttäisiin?

Edellisen tarinan rinnalla voisi kertoa ainakin kaksi vaihtoehtoista, jossain mielessä syvemmälle menevää tarinaa, jotka viittaavat tähän samaan *tapahtumaan*. Toisessa näistä todettaisiin esimerkiksi, että Vernalla oli jano, hän muisti jääkaapissa olevan juotavaa ja suuntasi siksi keittiöön. Tämän tarinan hän ehkä itsekin tarjoaisi selitykseksi, muodossa tai toisessa, jos joku kysyisi, miksi hän yllättäen poikkesi keittiöön. Vaihtoehtoisessa tarinassa viitattaisiin siihen, miten *aivot* vastaanottivat kehon sisäisiä viestejä nestevajeesta, minkä seurauksena erinäiset *neuraaliset prosessit* saivat aikaan ulkoista käyttäytymistä, *ruumiinliikkeitä*, jotka veivät Vernan keittiöön juomaan.

Jälkimmäinen tarina on tapahtuman *kausaalishistoriallinen* kuvaus biologisella tasolla. Ensimmäinen tarina puolestaan kuvailee tapahtumaa *tekona* tai *toimintana*. (Jos teon ja toiminnan välille tehdään ero, teko on yksittäinen tapahtuma, joka voi olla osa laajempaa yhtenäistä tekojen sarjaa, kun taas toiminta on tämä tekojen sarja.) Olennaista sille, että jokin on toimintaa eikä

vain käyttäytymistä, on, että teolla on *tekijä* tai *toimija*, toiminnan subjekti, sekä *tavoite* tai *päämäärä*, johon toimija pyrkii. Toinen tarina ei sisällä näitä elementtejä. Sen sijaan se puhuu kausaalisista syy-vaikutussuhteista. Kausaalisuuden rooli toiminnallisessa tarinassa taas on ollut kiistanalainen kysymys. Tässä luvussa käsittelen sitä, miten toiminta voidaan ajatella kausaaliseksi tapahtumaksi ja miksi tämä on oikea tulkinta. Tätä ennen on kuitenkin syytä tarkastella lähemmin, mitä oikeastaan oletetaan, kun käyttäytymistä käsitteellistetään toimintana.

Kun käyttäytymistä tarkastellaan toiminnan eikä neurobiologian näkökulmasta, viitataan fyysisten prosessien sijasta *mentaaliin tiloihin*. Jos tällaisen tulkinnan osatekijät analysoidaan esiin, saadaan edellä kuvatusta tapahtumasta jokseenkin seuraavanlainen kuvaus: Vernalla oli ensiksikin *halu* saada juotavaa ja toiseksi joukko *uskomuksia* tämän halun toteutumisen keinoista, kuten että jääkaapissa olisi jotain janon sammuttamiseksi, että jääkaappi sijaitsee viereisessä huoneessa ja että päästäkseen viereiseen huoneeseen täytyy avata välissä oleva ovi. Nämä mielentilat muodostavat toiminnan seurauksiin ja lopputulokseen viittaavan motivoivan *perusteen* (*reason*) Vernalle tehdä tekonsa. (Perusteet tässä toimintaa motivoivassa mielessä täytyy erottaa perusteista normatiivisessa mielessä.) Perusteesta ja Vernan *intentiosta* eli *aikomuksesta* tehdä perusteen mukainen teko seuraa toimintaa, jolla on päämäärä: halun sisällön toteutuminen.¹

Teon päämäärä ja perusteet antavat teolle ja sen osatekijöille merkityksen. Jotta *ymmärtäisimme*, miksi Verna nousee tuolistaan ja kävelee kohti keittiötä, pelkkä käyttäytymisen kuvaus ei riitä, eikä ymmärrystä lisää myöskään saman tapahtuman kausaalishistoriallinen tarina. Meidän täytyy pystyä antamaan Vernan ruumiinliikkeille *merkitys*, joka sitoo ne Vernan toiminnallisiin tavoitteisiin. Toiminnalla kokonaisuudessaan on päämäärä, ja enin osa niistä yksittäisistä teoista, jotka Verna osana tätä toimintaa

tekee – esimerkiksi nouseminen tuolilta ja keittiön oven avaaminen – ovat *välineellisiä* tekoja, joiden rooli on ymmärrettävissä vain osana toiminnan tavoitteellista kokonaisuutta. Kun Verna nousee tuoliltaan, kyseessä ei ole refleksi vaan ensimmäinen osa päämäärän merkitykselliseksi tekemää tekosarjaa eli toimintaa. Ihmisten hahmottaminen tällaisina toimijoina ja toiminnan hahmottaminen päämäärällisenä on olennainen osa arkisia käytäntöjämme: selitämme ja ennakoimme omaa toimintaamme ja muiden käyttäytymistä tästä näkökulmasta, ja kaikki toimintaan kohdistuva kommunikaatio perustuu tällaiseen käsitteistöön.

Ero kahden syventävän tarinan välillä – kausaalishistoriallisen tarinan ja merkityksiin ja päämääriin viittaavan tarinan – on monien mielestä myös tärkeä ero *selittävän luonnontieteen* ja *ymmärtävän ihmistieteen* välillä.² Ensiksi mainitussa keskitytään *kausaalisiin prosesseihin*, ja ihmisen kohdalla tämä tarkoittaa aivojen toiminnan kuvausta (joko neurotieteen tai kognitiotieteen keinoin), joskus yhdistettynä aivotoiminnan, muun fysiologian, välittömän ympäristön ja ulkoisen käyttäytymisen kausaalisten ja funktionaalisten suhteiden selvittämiseen näissä prosesseissa ja ehkä myös näiden toimintatapatyyppien evolutiiviseen tarkasteluun. Ymmärtävässä tutkimuksessa yksittäiset teot ymmärretään osana jotain laajempaa toiminnallista ja merkityksellistä kokonaisuutta. Tutkija *tulkits*ee käyttäytymisen tekona, joka on saumaton osa toimijan pyrkimyksiä ja uskomuksia ympäristöstään. Nämä pyrkimykset ja uskomukset puolestaan voivat olla hyvinkin konteksti- ja kulttuurisidonnaisia, ja keskeinen osa tulkintaa on ymmärtää kontekstuaaliset ja kulttuuriset merkitykset oikein. Lisäksi yksittäisen toimijan teot täytyy toisinaan suhteuttaa siihen, millaisia pidemmän aikavälin pyrkimyksiä hänellä on, millaiset asiat ovat hänelle merkityksellisiä ja millaisia persoonaan, elämäncatsomukseen tai vaikkapa ideologisiin näkemyksiin liittyviä taipumuksia hänellä on.

Toimija myös yleensä oletetaan *rationaaliseksi* omassa toimintaympäristössään. Rationaalisuus tarkoittaa tässä yhteydessä sisäistä rationaalisuutta: päämääriä koskevat halut ja päämäärien saavuttamista koskevat uskomukset saavat rationaalisen toimijan halumaan myös tästä halusta ja uskomuksista loogisesti seuraavien *välineellisten päämäärien* toteutumista.³ Jos Vernalla on päämäärä (janon sammuttaminen) ja uskomuksia keinoista tämän päämäärän saavuttamiseksi (siirtyminen viereiseen huoneeseen), jos hän on rationaalinen toimija eikä hänellä ole mitään syytä pidättäytyä toiminnasta, hänellä on myös joukko näistä uskomuksista seuraavia välineellisiä päämääriä, kuten keittiön oven avaaminen. Rationaalisuus tässä minimaalisessa mielessä on siis henkilön toiminnan sopusointuisuutta hänen omien päämääriensä ja niiden saavuttamista koskevien uskomustensa kanssa, ei valittujen päämäärien rationaalisuutta jossain normatiivisessa, arvottavassa mielessä – se ei ole synonyymi esimerkiksi ”järkevyydelle”. Tällaiseen instrumentaalisen rationaalisuuden ajatukseen liittyy myös ajatus toimijan *uskomusjärjestelmän* mahdollisimman suuresta sisäisestä ristiriidattomuudesta ja siitä, että toimija ei ole merkittävästi erehtynyt ympäristöään koskevista tosiasioista. Jos toimijalla on pääsy informaatioon ympäristöstään (hän esimerkiksi näkee oven edessään), hänen uskomuksensa tästä ympäristöstä ovat tosia (hän uskoo, että hänen edessään on ovi, joka täytyy avata). Oletus tällaisesta sisäisestä rationaalisuudesta, niin sanottu *suopeuden periaate*, on toiminnan tulkintaa ohjaava oletus, jossa tulkinnan onnistumisen kriteeri on toimijan sisäisen rationaalisuuden maksimointi.⁴ Jos toiminta vaikuttaa irrationaaliselta eikä ole syytä olettaa toimijan olevan esimerkiksi täyttä ymmärrystä vailla tai harhojen vallassa, emme ole ymmärtäneet oikein hänen uskomuksiaan tai päämääriään.

Yhteys varsinaisen päämäärän ja välineellisten tekojen välillä liittyy kuitenkin näiden tekojen *sisältöjen* suhteeseen. Tämä yhteys

ei ole aivojen kausaalisten prosessien ominaisuus. Tästä syystä voisi ajatella, että ymmärtävä, rationalisoiva kuvaus ei selitä, ei ainakaan kausaalisesti, miksi henkilö tekee niin kuin tekee. Pikemminkin rationalisoiva kuvaus kertoo, mikä on tämän tekemisen merkitys. Toiminta hahmottuu ymmärrettävänä ja merkityksellisenä vain, kun se voidaan asettaa toimijan uskomusten, halujen ja päämäärien verkkoon. Nämä yhteydet liittyvät merkitysten suhteisiin eivätkä ole kausaalisia.

Sosiaalisissa yhteyksissä teot eivät myöskään rajaudu pelkkiin ruumiinliikkeisiin ja niiden kausaalisiin syihin ja seurauksiin, vaan usein teoilla on jokin muu merkitys. Käden heilautus kadulla voi olla yritys karkottaa ampiainen, mutta se voi olla myös tutun vastaantulijan moikkaamista tai taksin pysäyttämistä. Tämä on riippuvaista huitelijan omista intentioista teolle, mutta tervehtiminen tai taksin pysäyttäminen ei olisi mahdollista ilman molempien osapuolten (moikkaajan ja moikattavan, pysäyttäjän ja taksikuskin) omaksumia kulttuurisia merkityksiä tälle teolle. Yhteiskuntatieteissä, joissa on kiinnostuttu yksilöiden teoista niiden laajemmassa sosiaalisessa ja kulttuurisessa kontekstissa, tuntuisi luonnolliselta keskittyä juuri jälkimmäiseen – ja näin on perinteisesti ajateltukin tehtävän. Teko ymmärretään osana niitä kulttuurisia ja sosiaalisia merkityksiä, jotka määrittelevät suhteen toimijan pyrkimysten, merkityksellisten tekojen ja näiden tekojen sosiaalisen tulkinnan välittämien seurausten välille. Toiminnan tulkinta on onnistunut, kun se hahmottuu rationaalisena osana sitä kulttuurista kehystä ja sosiaalista ympäristöä, jossa toiminta tapahtuu.

Selittämisen ja ymmärtämisen vastakkainasettelu on kuitenkin ongelmallinen erottelu. Tämä ilmenee hyvin jo arkisissa tilanteissa: ihmiset eivät esimerkiksi omia tekojaan muille selitellessään viittaa vain rationalisoiviin perusteisiin vaan myös erilaisiin ulkoisiin ja sisäisiin impulsseihin, jotka näyttävät toimivan kausaalisina syinä teoille. Viittaukset halun kaltaisiin psykologisiin

tiloihin ja uskomuksiin eivät myöskään näyttäisi olevan ainakaan aina ”vain” rationalisointeja omille teoille, vaan ne toimivat usein kausaalisten selitysten kaltaisesti. Kaikki mahdolliset rationalisoinnit eivät ole yhtä hyviä: samalle ulkoiselle käyttäytymiselle voi olla useita rationalisoivia perusteita, jotka sopivat yhteen toimijan uskomusten ja päämäärien kanssa, mutta toiminnan *primaari* tai *vaikuttava* peruste on riippuvainen siitä, mikä oli toimijan *intentio* tai *aikomus* toiminnalleen.⁵ Toiminnan ulkoinen tarkkailija voi vain arvailla – tai *tulkita* – taustatietonsa varassa, mikä teon merkitys on, mutta jos toimijalta itseltään kysytään selitystä teolle, hän antaa vastaukseksi jonkin tietyn perusteen, jonka mukaisen teon hän aikoi tehdä. Emme tietenkään aina hyväksy toimijan omaa selitystä, vaikka pitäisimme sitä rehellisenä selitysyrityksenä – ihmiset erehtyvät toisinaan tekojensa todellisista syistä, ja merkittävä osa toiminnan ohjausta on tiedostamaton prosessointia, johon toimijalla ei ole itselläänkään suoraa pääsyä, vaan käytännössä hän esittää tulkintoja omasta toiminnastaan.⁶ Olipa toimija sitten erehtynyt tai oikeassa, kummassakaan vaihtoehdossa ei ole lähtökohtaisestikaan mitään järkeä, ellei ymmärtävällekin kuvaukselle annettaisi jotain hieman pelkkää rationalisointia raskaampaa roolia toiminnan saamisessa aikaan. On hyviä syitä ajatella, että yksilön toimintaa selitetään kausaalisesti silloinkin, kun sen käsitteellistämisessä käytetään toiminnallista terminologiaa. Esitteen tuonnempana joitain syitä tähän ja siihen, miksi kausaalinen tulkinta näyttäisi paitsi sopivan yhteen toiminnallisen kuvauksen kanssa myös olevan välttämätöntä yhteiskuntatieteille. Ajatus on myös hyvin sopusoinnussa monien sosiologian klassikoiden, kuten Max Weberin, näkemysten kanssa, vaikka yksityiskohdisaan rakentuukin viimeaikaiselle tutkimustiedolle ja filosofisille keskusteluille.⁷

MITEN YMMÄRTÄÄ YMMÄRTÄMINEN?

Ennen siirtymistä varsinaiseen toiminnan kausaalitulkintaan on syytä tarkastella toiminnan ymmärtämistä toimintana – mitä se oikeastaan tarkoittaa? Usein ajatellaan, että toiminnan ymmärtäminen on lähtökohtaisesti ei-kausaalinen tapa ymmärtää ihmisen käyttäytymistä. Yksi tapa luonnehtia (tulkitsevan) ihmistieteen eroa luonnontieteellisiin selityksiin on juuri ajatus, että samasakin kohteessa (ulkoinen käyttäytyminen) on kiinnostuttu eri aspekteista: joko toiminnan ymmärtämisestä, jossa sovelletaan toiminnallista käsitteistöä toimijaan, tai kausaalisista syistä, jolloin puhutaan kausaalisista prosesseista, jotka ovat jotakin materiaalista. Vaihtoehtoinen ajatus, jota tässä luvussa esittelen, on ymmärtämisen ymmärtäminen kausaalisen selittämisen muotona. Ensin on kuitenkin syytä täsmentää, mitä toiminnan *tieteellisen* ymmärtäminen oikeastaan on. Tätä varten esitän muutamia huomioita sekä ymmärtämisen käsitteestä että siitä käsitteistöstä, jota tällaisessa ymmärtämisessä sovelletaan.

Sanalla ”ymmärtää” on useita merkityksiä. Usein ymmärtämisellä viitataan siihen hetkeen, jolloin tajuaa jonkin asian. Sillä voidaan myös viitata siihen *kognitiiviseen tilaan*, jossa henkilö on tämän ahaa-elämyksen jälkeen. Kolmanneksi sillä voidaan viitata *tapaan*, jolla henkilö hahmottaa jonkin asianlaidan: olen esimerkiksi juuri esittänyt kolme erilaista tapaa ymmärtää ymmärtäminen. Tieteellisessä yhteydessä toiminnan ymmärtäminen viittaa näistä keskimmäiseen. Tämäkään ymmärtämisen käsite ei kuitenkaan ole yhtenäinen. Se viittaa samanaikaisesti sekä *kykyyn* että *metakognitiiviseen tilaan*, jonkinlaiseen kokemukseen tai tunteeseen tämän kyvyn olemassaolosta (*sense of understanding*).⁸ Ajatellaanpa vaikkapa sanan merkityksen ymmärtämistä. Jos olen ymmärtänyt sen oikein kyvyn mielessä, minulla on kyky omaksumaa oikein niitä merkityksiä, joita tämän sanan sisältävät ilmaukset

yrittävät kommunikoida, ja kyky käyttää itsekkin tätä sanaa onnistuneesti kommunikaatiossa. Metakognitiivinen ymmärryksen tunne on oma käsitykseni siitä, olenko ymmärtänyt tämän sanan (kyky-mielessä) oikein vai en ja kuinka syvällisesti olen sen ymmärtänyt. Samalla tavalla ymmärrän jonkin kojeen toimintaa, jos osaan käyttää sitä – ja vielä paremmin ymmärrän sen toimintaa, jos osaan peräti muokata tai korjata sitä. Samalla minulla on jonkinlainen metakognitiivinen tunne siitä, miten hyvin ymmärrän kojeen toimintaa. Tämä tunne ratkaisee esimerkiksi tehdessäni päätöksen, yritänkö korjata kojeen itse vai viekö sen takuuhuoltoon.

Erottelu kyvyn ja tunteen välillä on olennainen siksi, että ne eivät aina osu kohdilleen: ihmiset usein kuvittelevat ymmärtävänsä asioita paremmin kuin ymmärtävätkään. Metakognitiivinen tuntuma on kuitenkin ainoa pääsy, joka meillä on omaan ymmärrykseemme, ja sen psykologinen tehtävä onkin juuri oman ymmärryksen riittävyys arviointi. Näin ollen emme juuri kyseenalaista ymmärryksen tuntuman osumista kohdalleen arkisissa tilanteissa – tämä tunne kun on se, millä mittaamme ymmärrystämme. Tieteellisen ymmärryksen arvioinnissa näin ei voi olla, vaan ymmärryksen oikeus tulee voida tarkistaa. Jos pyrkimyksenä on esimerkiksi tulkita jonkin historiallisen tekstin merkitystä, ei riitä, että tutkija pystyy antamaan jonkin itseään tyydyttävän tulkinnan, joka saa aikaan ymmärryksen tunteen. On oltava kriteerejä sille, milloin ymmärrys osuu kohdalleen. Esimerkiksi hermeneuttisessa traditiossa on lähtökohtana, että tekstin osien merkitykset, tekstin kokonaisuus ja se merkitysten konteksti, jossa teksti on tuotettu, täytyy hahmottaa merkityksiltään johdonmukaiseksi kokonaisuudeksi – toisin sanoen huomio on näiden tekijöiden keskinäisissä riippuvuussuhteissa, ja tulkinnan onnistumista määrittävät ulkoiset kriteerit. Empaattinen eläytyminen ei riitä. Merkitysten riippuvaisuus toisistaan (osien merkitysten kokonaisuudesta, kokonaisuuden osistaan, ja molempien kontekstista) puolestaan

tarkoittaa, että tässä esitettyä kriteeriä ymmärrykselle oikein voi soveltaa myös hermeneuttisen metodologian kriteerinä: merkitysosien suhde on ymmärretty, kun voidaan sanoa, miten jonkin osapuolen muuttuminen muuttaisi muita merkityksiä. Sama pätee toiminnan ja sen merkitysten ymmärtämiseen. Kun tulkitsemme toisen ihmisen toimintaa arkisissa tilanteissa, pidämme tulkintaa oikeana, kun koemme ymmärtävämme sen. Ihmistieteellisen tutkimuksen pyrkimyksenä on kuitenkin tuottaa aitoa ymmärrystä sen sijaan, että tutkija vain tuntisi ymmärtävänsä. Tästä syystä toimintaa tulkitsevan ymmärryksen tarkempi analyysi on tarpeen – ja tämä tarkempi analyysi sitoo sen myös toiminnan kausaaliseen tulkintaan.

Käsitteistö, jota käytämme arkisissa tilanteissa ihmisten toiminnan tulkintaan, viittaa kaikenlaisiin psykologisiin tiloihin, kuten uskomuksiin ja päämääriin, ja nojaamme siinä käsityksiimme ihmisen toimintaa ohjaavista tekijöistä. Nämä käsitykset ja tavat käsitteellistää ihmisen käyttäytymistä päämäärällisenä, uskomuksien ohjaamana toimintana ovat esitieteellisiä arkiikäytäntöjä, joita kutsutaan *arkipsykologiaksi*. Arkipsykologiassa voidaan erottaa kaksi toisiinsa kietoutunutta osatekijää: ”teoreettinen” (tai oikeammin ”arkiteoreettinen” tai folkloristinen) näkemys ihmisen toiminnan taustatekijöistä (joka pitää sisällään sekä arkipsykologiset tavat hahmottaa ja käsitteellistää käyttäytymistä toimintana että olettamuksia ihmiselle yleensä ja eri ihmistyypeille tyypillisestä toiminnasta ja reaktiotavoista) ja käytännöt, joissa näitä tiedollisia välineitä sovelletaan. Toisten ihmisten toiminnan ennakointi, siihen vaikuttaminen, omien tekojen selittely ja oikeuttaminen muille, yhteistoiminnan koordinaatio ja kommunikaatio ovat kaikki käytäntöjä, joissa sovelletaan arkipsykologiaa. Olennainen osa arkipsykologisia käytäntöjä on intuitiivinen toisen perspektiiviin samastuminen, mutta mikään näistä käytännöistä ei olisi mahdollista ilman, että hahmotamme oman ja

muiden toiminnan arkipsykologisoivalla, rationalisoivalla käsitteistöllä. Tämän käsitteistön soveltamista ja mentaalisten tilojen olettamista muille kutsutaan psykologiassa toisinaan *mielen lukemiseksi* tulkinnan kohteelle.⁹ Kuten edellä totesin, nämä käytännöt *näyttäisivät* asettavan toimijat kausaaliseen yhteyteen: Verna meni keittiöön, *koska* hän halusi juoda. Tällaisessa suorasukaisessa kausaalitulkinnassa on kuitenkin kolme ongelmaa. Näihin ongelmiin tarjotut ratkaisut määrittelevät toiminnan kausaalitulkinnan selityksellisen luonteen.

Ensiksikin, arkipsykologiset selitykset ovat nimensä mukaisesti arki selityksiä. Ei ole mitään syytä, miksi ne eivät voisi osoittautua lähtökohtaisesti harhaiseksi tavaksi lähestyä ihmisen toimintaa. Toisaalta ei ole mitään erityistä syytä hylätäkään niitä vain tällä perusteella. Tämä kysymys täytyy kuitenkin ottaa vakavasti, kun pohditaan toiminnan tieteellisen selittämisen tai ymmärtämisen perustaa. Toiseksi, kuten edellä kävi ilmi, rationalisoivassa ymmärtämisessä teko hahmottuu osana uskomusten, päämäärien ja kulttuuristen merkitysten verkostoa, jossa ymmärryksen osatekijöiden suhde on sisällöllinen, ei kausaalinen. Tästä seuraa yhteensopivuusongelma maailman kausaalisen järjestyksen kanssa. Esimerkiksi toiminnan filosofian klassikko Donald Davidson, joka piti perusteita aitoina kausaalisisinä syinä, ajatteli toiminnan rationaalisuuden olevan peräti anomaalinen ilmiö maailman kausaalisisessa rakenteessa.¹⁰ 1980-luvulla niin sanotut eliminativistit pitivät tätä yhtenä syynä ajatella arkipsykologian olevan suoraan epätieteellinen tapa hahmottaa ihmisen käyttäytymistä: kenties siitä pitäisi kokonaan luopua tieteellisissä selityksissä.¹¹ Palaan tähän seuraavassa osiossa. Kolmas ongelma on arkipsykologisten selitysten käsitteellinen sisäsiittoisuus: toimintaa ”selittävät” tekijät ohjaavat myös selitettävän teon yksilöintiä. Tulkinta, joka kertoo, mikä teon merkitys on, nimeää myös selittäjän. Tämä on niin sanottu ”looginen yhteys” selityksen ja selitettävän välillä

ja näyttäisi viittaavan siihen, että arkipsykologinen käsitteistö ei edes pyri antamaan selityksiä toiminnalle vaan ainoastaan kuvaamaan toiminnan merkitystä tekijälleen. Käsittelen tätä ongelmaa seuraavaksi, minkä jälkeen analysoin tarkemmin ymmärryksen käsitettä.

G.H. von Wright, yksi tunnetuimmista ja selkeimmistä ymmärtämisen ja kausaalisen selittämisen erottavista filosofeista, esitti niin sanotun *loogisen yhteyden argumentin* toiminnan ja kausaalisten prosessien erillisyydestä.¹² Ajatus on seuraava: Kun Verna lähtee kävelemään keittiöön, *oletamme*, että hänellä on päämäärä, nimittäin saada juotavaa. Hän haluaa juotavaa, ja hänellä on uskomus, että sitä löytyy keittiöstä. Siksi hän suorittaa teon, joka on juoman hakeminen keittiöstä. Oletamme kuitenkin, että hänellä on juuri halu saada juotavaa. Miksi oletamme, että kaikista asioista, mitä hän ehkä haluaisi, juuri halu saada juotavaa liittyy hänen toimintaansa? Miksi kaikista hänen uskomuksistaan juuri uskomus juomasta keittiössä ohjaisi hänen toimintaansa? Vastaus tähän on, että identifioimme toiminnalle relevantit uskomukset ja halut sillä perusteella, mikä on toiminnan merkitys. Käsitteellistämme toiminnan juuri juomisen hakemiseksi siksi, mitä ajattemme Vernan haluista ja uskomuksista, mutta luemme hänelle nämä halut ja uskomukset siksi, mistä ajattelemme hänen toiminnassaan olevan kyse. Emme voi todentaa tai oikeastaan edes ajatella tekoa jonkin tietyn asian tekemisenä ja tähän asiaan liittyviä mentaalisia tiloja toisistaan erillisinä. Tätä tilannetta ei paranna edes siirtyminen subjektiiviseen näkökulmaan. Jos Verna itse reflektoi, mitä toimintaansa motivoivia uskomuksia ja haluja hänellä on, hän ei tee sitä erillään siitä, mitä hän on aikeissa todella tehdä. Yhteys toiminnaksi mielletyn käyttäytymisen ja siihen liittyvien mentaalisten tilojen välillä on siis *käsitteellinen*. On lisäksi huomattava, että myös introspektiossa käytetään samaa arkipsykologista käsitteistöä: se, että henkilö kykenee havainnoimaan ja

erittelemään tuntemuksiaan ja ajatuksiaan, ei tarkoita, etteikö näitä havaintoja käsitteellistettäisi samalla tavalla kuin oletuksia muidenkin ihmisten sielunelämästä.

Käsitteellisestä yhteydestä ei kuitenkaan seuraa suoraan ei-kausaalisuutta. Esimerkiksi ”taudinaiheuttaja” on kategoria, joka määritellään tähän kategoriaan kuuluvien olioiden vaikutuksilla – ne aiheuttavat tauteja. Emme käyttäisi oliosta tätä termiä, jos se ei aiheuttaisi tautia, mutta voimme silti sanoa, että sairauden sai aikaan jokin taudinaiheuttaja. Näin väljä kategoria ei tietenkään sano vielä juuri mitään mielenkiintoista siitä, millaisia olioita taudinaiheuttajat ovat, eikä ilmaisu tavoita välttämättä mitään luonnollista kategoriaa. Tämä analogia (ja looginen yhteys) kertoo kuitenkin jotain olennaista arkipsykologisen käsitteistön luonteesta. Käsitteiden käytännöllinen rooli ei ole nimetä tietynlaista psykologista järjestelmää vaan kuvata koko yksilöön soveltuvia funktionaalisia tiloja.¹³ Yksilö hahmottaa ympäristönsä jollakin tapaa, ja voimme viipaloida tämän hahmotuksen yksittäisiksi uskomuksiksi. Yksilöllä on pyrkimyksiä, haluja ja viettejä, ja niin edelleen, ja voimme kuvata näitä yksilön haluina, joilla on sisältö. Mitä kognitiivisia ja motivationaalisia, alipersonaalisia prosesseja yksilöllä onkaan, yksilö itse uskoo ja haluaa asioita. On toinen kysymys, miten nämä yksilön tilat suhteutuvat alipersonaalliseen psykologiaan tai voidaanko sen paremmin neuraalisia prosesseja kuin kognitiivisesti kuvattuja representaatioitakaan *samastaa* näin ymmärrettyihin uskomuksiin. Samoin on eri kysymys, mitä näistä tiloista voidaan pitää kausaalisina vaikuttajina, ja miten.¹⁴

Ennen syventymistä näihin kysymyksiin palaan kuitenkin ymmärtämiseen. Ymmärrämme siis toimintaa toimintana, kun osaamme antaa sille oikeanlaisen arkipsykologista käsitteistöä käyttävän kuvauksen. Tämä kuvaus pitää sisällään myös kulttuurisia elementtejä, jotka voivat olla välttämättömiä teon hahmottamiseksi oikein, ja teon ymmärtäminen ei välttämättä

edellyttä vain sopivien halujen ja uskomusten yksilöintiä vaan myös kulttuuristen merkitysten oikeaa ymmärtämistä. Tämä on kokonaisuudessaan holistinen prosessi, jossa yksilö asetetaan oman toimintansa päämäärien ja siihen liittyvien uskomusten lisäksi sosiaaliseen kontekstiin ja siinä piilevien kulttuuristen merkitysten ja mahdollisten tulkintojen kontekstiin. Mitä tällainen ymmärtäminen sitten on, varsinkin, jos kiinnostus on tieteellistä? Kuten edellä todettiin, omakohtainen tuntuma siitä, että ymmärtää, mitä toiminta merkitsee, ei riitä – tarvitaan joitain kriteerejä ymmärryksen onnistumiselle *kykynä*. Tämän artikulointiin voidaan soveltaa selittämisen teoriaa, vaikka toiminnan ymmärtämisen ei ajateltaisikaan olevan kausaalista selittämistä.

Konstrastiivis-kontrafaktuaalinen teoria selittämisestä lähestyy selittämistä oikeanlaisten riippuvuussuhteiden nimeämisenä.¹⁵ Jos selittäminen on kausaalista, riippuvuussuhde on kausaalinen: jos tapahtuma a selittää tapahtuman b kausaalisesti, b on riippuvainen a:sta kausaalisesti. Tämä tarkoittaa, että jos a ei olisi tapahtunut, myöskään b ei olisi tapahtunut. Todellisuudessa kausaaliset suhteet ovat tyypillisesti sellaisia, että useat syyt vaikuttavat samaan aikaan ja saavat yhdessä aikaan selitettävän seurauksen. Mikä tahansa yksittäinen selitys poimii yksittäisen kausaalisen suhteen, joka identifioidaan vaihtoehtoiltaan. Tapahtuma a selittää (ositain) tapahtumaa b, jos siinä tilanteessa, että jokin a:lle vaihtoehtoinen tapahtuma olisi toteutunut, b:n sijasta olisi toteutunut jokin sille vaihtoehtoinen tapahtuma. Petri Ylikoski on esittänyt, että voimme ymmärtää tieteellistä ymmärtämistä tämän viitekehysten avulla.¹⁶ Jos haluamme ymmärtää jonkin tapahtumasarjan kokonaisuudessaan, yritämme löytää mahdollisimman monta tilanteeseen liittyvää selityksellistä riippuvuussuhdetta. Jokaisen yksittäisen riippuvuussuhteen ymmärtämiseksi meidän tulee tietää, mitkä toteutuneen tapahtuman vaihtoehdot ovat ja miten näiden vaihtoehtojen tapahtuminen olisi vaikuttanut tilanteeseen.

Ymmärrämme tilanteen sitä paremmin, mitä useampaan erilaiseen *mitä jos* -kysymykseen pystymme vastaamaan. Käytännössä riippuvuussuhteet ovat tietysti monimutkaisia, ja jos siirrytään suoraviivaisista kausaalisista selityksistä abstrakteihin kulttuuriin riippuvuussuhteisiin (olivatpa nämä sitten kausaalisesti tai muuten tulkittuja), systeemeistä tulee dynaamisia ja relationaalisia – yksittäistä suhdetta ei voi käytännössä muuttaa ilman monen muun suhteen muuttumista. Suhteiden analysoiminen tällaisina ei kuitenkaan edellytä, että voisimme käytännössä eristää osatekijät, vaan ainoastaan, että pystymme erittelemään eri osatekijöiden yhteyksiä.

Samaa kaavaa voi periaatteessa soveltaa myös muihin kuin kausaalisiin riippuvuussuhteisiin.¹⁷ Esimerkiksi jos lauseen merkitys ”selittyy” (esim. konstitutiivisesti, eli rakentumalla pikemminkin kuin aiheutumalla) siinä olevien sanojen merkityksestä, järjestyksestä ja kielioppisäännöistä (ja tavallisesti myös lauseen kielellisestä ja usein myös ei-kielellisestä kontekstista), koko lauseen merkitystä voidaan ajatella semanttisena riippuvuutena näistä tekijöistä. Semanttiset yhteydet eivät ole kausaalisia, mutta periaate on sama. Jos taas tarkastellaan yksittäisen sanan merkitystä, voidaan kokeilla, miten sanan korvaaminen jollain toisella tai toisen sanan korvaaminen tuolla sanalla muuttaa lauseen merkitystä. Jos tiedämme, miten koko lauseen merkitys muuttuu, olemme ymmärtäneet sanan merkityksen – olemme ymmärtäneet, miten lauseen merkitys on riippuvainen tästä sanasta. Samalla tavalla voimme sanoa, että ymmärrämme toimijaa ja hänen tekoaan sitä paremmin, mitä paremmin tunnemme hänen uskomusjärjestelmänsä, teolleen antamansa merkitykset sekä hänen halunsa ja tavoitteensa. Ja toisinpäin: ymmärrämme hänen jonkin tietyn mentaalisen tilansa (esimerkiksi Vernan halun saada juotavaa), kun tiedämme, mitä kaikkea toiminnallista tästä tilasta seuraa yhdistettynä muihin mentaalisiin tiloihin ja kontekstiin.

Olennainen kysymys toiminnan kausaalitulkinnan kannalta on, ovatko nämä riippuvuussuhteet kausaalisia vai pikemminkin merkityssuhteiden kaltaisia. Edellä mainitut loogisen yhteyden argumentti ja mentaalisten tilojen rationaaliset yhteydet toisiinsa näyttäisivät viittaavan merkityssuhteiden suuntaan, mutta eivät kausaalitulkintaa poissulkevasti. Kuten edellä totesin, loogisesta yhteydestä ei *suoraan* seuraa ei-kausalisuutta. Seuraavaksi esitän, miten kausaalinen tulkinta toimii, miksi se on uskottavampi vaihtoehto kuin ei-kausaalinen tulkinta ja miksi rationaalisuuteen ei ole ongelma.

MITEN ASIOITA SAADAAN AIKAAN?

Myös kausaliteetin käsite on jokseenkin monitulkintainen. Metafyysikko voisi olla kiinnostunut siitä, mikä kumma on se sidos, joka liittää tapahtumat efektiivisesti toisiinsa ja jonka jo fysiikan lakien olemassaolo ehkä edellyttäisi. Joku muu voisi pitää tätä näennäiskysymyksenä, ja tieteellisille käytännöille tällä kausaliteetin käsitteellä ei missään tapauksessa ole merkitystä. Monet ovat itse asiassa sitäkin mieltä, että juuri fysiikassa, jonka lakeja tämä kausaliteettikäsitys selittää, ei ylipäättäen ole käyttöä koko kausaliteetin käsitteelle.¹⁸ Toinen kausaliteetin käsite etsii sitä, mikä yhdistää syyn vaikutukseensa tavalla, jossa syy ”tuottaa” vaikutuksensa. Tämän tapainen intuitio kausaliteetista ehkä ohjaa sitä ajatusta, että jos käyttäytymisellä on kausaalinen syy, sen täytyy olla fysikaalinen, neuroalinen prosessi, jota voitaisiin ehkä kuvata biologisesti. Kolmas kausaliteetin käsite viittaa kuitenkin yksinkertaisesti siihen, että kahden tapahtuman välillä on muodollisesti oikeanlainen suhde, olipa tämän suhteen ylläpitäjä mikä tahansa. Se voi olla jatkuva prosessi, mutta myös systeeminen ominaisuus. Pallon heittäminen ikkunaa päin aiheutti ikkunan rikkoutumisen, ja hapen loppuminen huoneesta sai kynttilän sammumaan.

Ensimmäisessä tapauksessa syyn ja vaikutuksen välillä on löydetävissä fysikaalinen prosessi, mutta jälkimmäisessä tapauksessa tietylle fysikaaliselle prosessille välttämättömän tekijän *puute* aiheutti tarkasteltavan vaikutuksen, joka on ylipäättään mahdollista vain useiden kausaalisten tekijöiden vallitessa yhtä aikaa (happipitoinen ilma, riittävän korkea lämpötila jne.). Heti, kun siirrytään yksinkertaisia fysikaalisia tapahtumia monimutkaisempiin systeemiin ilmiöihin (esim. kansantaloudellisiin ilmiöihin), suhteista tulee liian monimutkaisia, jotta niitä kannattaisi lainkaan kuvata (fysikaalisina) prosessina yhteyksinä. Vaikka ajattelisimmekin, että kaikki todellisuuden kausaaliset suhteet ovat viime kädessä riippuvaisia fysikaalisista prosesseista, nämä fysikaaliset prosessit voivat muodostaa järjestelmiä, joiden (biologinen, psykologinen ja sosiaalinen) rakenne ja tämän rakenteen muodostamat *mekanismit* määräävät, mitkä seikat ovat muodollisesti kausaalisessa yhteydessä toisiinsa.¹⁹

Millaisesta muodollisesta yhteydestä sitten puhutaan? Tätä voidaan tarkastella *manipulaation* näkökulmasta: voimme vaikuttaa vaikutukseen vaikuttamalla sen syyhyn.²⁰ Se, että a aiheuttaa b:n, tarkoittaa, että ilman a:ta ei olisi b:tä. Tämä suhde on kuitenkin asymmetrinen: b voisi olla olemassa ilman a:ta. Olettakaamme ideaalitilanne, jossa voimme manipuloida systeemin osia haluamallamme tavalla, toisin sanoen tehdä minkä tahansa *intervention* tutkimaamme systeemiin, esimerkiksi tuoda uuden elementin siihen ilman, että vaikutamme mihinkään muuhun elementtiin *suoraan*. Jos a aiheuttaa b:n, voimme tuoda systeemiin b:n tuomatta siihen a:ta, mutta jos tuomme systeemiin a:n, a tuottaa systeemiin b:n ilman, että tuottaisimme b:tä suoraan. Voimme esimerkiksi rikkoa ikkunan heittämättä siihen palloa, mutta voimme myös heittää pallon ikkunaan ja saada sen rikkoutumaan näin. Pallon heittäminen ja ikkunan rikkoutuminen ovat kuitenkin erillisiä tapahtumia. Pelkkä pallon heittäminen ei ole ikkunan rikkomista,

vaan tarvitaan olosuhteet, joissa näiden välillä on oikeanlainen suhde – esimerkiksi, että pallo osuu ikkunaan ja että sen liikemäärä on riittävän suuri suhteessa ikkunan rikkoutumispisteeseen. Käytännössä monia interventioita on vaikea tehdä monimutkaisiin systeemeihin ilman, että samalla muutetaan itse systeemiä ja sen muita ominaisuuksia tavoilla, jotka voivat esimerkiksi rikkoa tutkittavan kausaalisen yhteyden. Tämän mallin tarkoitus *käsitteellisenä mallina* on kuitenkin kertoa, mitä *tarkoittaa*, että kahden asian välillä on kausaalinen suhde. Teoreettisella tasolla interventio, jota ajattelemme, voi olla *ideaalinen interventio*: oletamme, että muuttaessamme yhtä systeemin osatekijää kaikki muu pysyy ennallaan. Jos mielimme pelkkää käsitteellistä kausaalista luonnehdintaa pidemmälle ja haluamme tarkistaa, onko kahden tekijän välillä tosiaan kausaalinen yhteys, joudumme miettimään tilanteita, joissa eri tekijät voitaisiin eristää. Toisinaan tämä on käytännössä mahdotonta, mutta tämänkin toteamiseksi täytyy ensin tietää, mitä kausaalinen suhde systeemin kahden osan välillä tarkoittaa.

Mitä tekemistä tällä sitten on toiminnan ymmärtämisen kanssa? Loogisen yhteyden argumentti sanoo, ettei toimintaa (oletettu vaikutus) voida *semanttisesti* erottaa toiminnan perusteista (oletettu syy). Kuten edellä esitettiin, kysymys on kuitenkin toiminnan ja sen perusteiden käsitteellistämisestä, ei käsitteellistämisen kohteiden suhteesta. Itse toiminnan ja perusteiden suhteessa näyttäisi myös olevan oikeanlainen asymmetria. Nimeämme teon sen tekemiseksi, mikä on teon perusteen sisältö, mutta voimme nimetä teon toisin, ilman viittausta perusteen sisältöön, ja silti sanoa, että sama peruste oli tämän teon syy. Sen sijaan ajattelemme, että jos perusteen sisältö (asetetut päämäärät tai uskomukset) muuttuu, myös teko olisi toinen. On myös huomattava, että vaikka toiminnan perusteet ovat läsnä toiminnassa (ja niitä ei ehkä voi erottaa toiminnan käsitteellistämisestä toiminnan tapahtuessa), ne ovat olemassa jo ennen toiminnan aloittamista.

Vernalla on jano jo ennen kuin hän nousee tuoliltaan. Hänellä on myös kaikki juoman hankintaan tarvittavat uskomukset ennen toimintaa. Olennainen kysymys on, voimmeko *vaikuttaa* Vernan toimintaan vaikuttamalla vain hänen uskomuksiinsa ja haluihinsa. Jos voimme (ja näin varmasti onkin), näiden välillä on yhteys, joka täyttää kausaalisuhteen ehdot. Jos onnistumme muuttamaan Vernan uskomuksia niin, ettei hän enää ajattele keittiöstä löytyvän mitään juomakelpoista, hän ei varmastikaan enää mene sinne – ainakaan tästä syystä. Jos lupaamme hänelle sata euroa siitä, että hän ei hae juotavaa vaan odottaa ravitsemusliikkeeseen siirtymistä ennen janon sammuttamista, hänen janonsa ei katoa mutta muuttuneet kannustimet muuttavat tästä seuraavan juomishalun motiivisuutta – toinen halu, toinen päämäärä ohjaa nyt toimintaa. Suostuttelun, anelun, uhkailun, ylipuhumisen ja monien muiden kommunikatiivisten toimenpiteiden koko ajatus näyttäisi olevan toiminnan manipulointi manipuloimalla uskomuksia ja haluja. Lisäksi erilaiset ulkoiset olosuhteet, jotka luovat odotuksia toiminnalle (esimerkiksi erilaiset ihmisryhmät, kuten perhe, ystävät, kollegat, esimiehet, jne.) voivat vaikuttaa toimijan haluihin ja esimerkiksi siihen, millaiseen preferenssijärjestykseen toimija laittaa erilaiset pyrkimyksensä ja halunsa. Näyttäisi siltä, että sosiaaliset tilanteet ja rakenteet vaikuttavat kausaalisesti toimijan motiiveihin.

Entä sitten se rationaalisuus – eli että uskomuksista seuraa toisia uskomuksia niiden sisällön perusteella, haluista ja uskomuksista uusia välineellisiä haluja ja että kulttuurisilla merkityksilläkin on roolinsa? Sisällölliset seuraussuhteet eivät ole fyysikaaliseen todellisuuteen kuuluvia riippuvuussuhteita, joiden ohjauksessa esimerkiksi neurobiologisten prosessien voisi ajatella kulkevan. Tämä näyttäisi tekevän jyrkän eron rationalisoivien selitysten ja fyysikaalisen todellisuuden prosesseihin viittaavien kausaalisten selitysten välille. Mikäli fyysikaaliset prosessit aivoissa ja

rationaaliset yhteydet sisältöjen välillä sattuvat johtamaan keskenään harmonisiin tapahtumakulkuihin, tämä näyttäisi olevan melkoinen sattuma. Kuten edellä kuitenkin esitin, kausaaliset suhteet voivat olla systeemisiä yhteyksiä. Oikein rakennetussa systeemissä voi olla säännönmukaisuutta, joka ei suoraan palaudu fysikaalisiin säännönmukaisuuksiin. Aivot ovat biologinen laitteisto, jonka tehtäviin kuuluu vastaanottaa aistimellisia ärsykeitä, muodostaa niiden ja jo omaksutun perusteella sellainen reaktiovalmius, joka on tarkoituksenmukainen yksilön ympäristössä (mukaan lukien sosiaalisessa ympäristössä), ja muokata tätä valmiutta. Vähän abstraktimmin ilmaistuna: aivot ylläpitävät sellaisia kognitiivisia prosesseja, jotka pyrkivät harmonisoimaan kokonaiskuvan ympäristöstä. Lopputulos tästä prosessista on enemmän tai vähemmän puutteellinen representaatio siitä, millainen maailma kokemuksen mukaan on. Jos maailma on yhtenäinen paikka, josta voi tehdä päätelmiä, tehokkaan ja varsinkin oppimaan suuntautuneen biologisen järjestelmän on hyödyllistä rakentua niin, että se toimii ulkoisesti rationaalisesti. Lisäksi käyttäytymisen ulkoiset tavoitteet on tietysti hyödyllistä suhteuttaa niin toisiinsa kuin tiedolliseen maailmasuhteeseenkin. Tämä ei ole seurausta fysiikan laeista eikä kosmista sattumaa, vaan se voidaan ymmärtää luonnonvalinnan ohjaaman evoluution tuloksena.²¹ Jos ihmiset olisivat täydellisen rationaalisia toimijoita – joita he eivät ole – tämä voisi olla puutteellinen selitys. Jos ihmiset kuitenkin ovat vain rajallisesti rationaalisia ja jos rationaalisuudessa on aihepiirikohtaisia eroja, jotka heijastelevat päättelytapojen ja kontekstien biologista merkittävyyttä – kuten näyttäisi olevan – evolutiivinen alkuperä on riittävä ja uskottava selitys sille, että olemme jokseenkin rationaalisia.

Evolutiivinen perspektiivi tuo rationaalisuuden, toiminnan ja arkipsykologian suhteen tarkasteluun myös yhden olennaisen lisän: näkökulman arkipsykologian funktioon. Tietetyt osat arkipsykologisia käytäntöjä ja niihin liittyvää kognitiota löytyvät

myös lähisukulaisiltamme ja ilmestyvät lapsille varhaisessa vaiheessa, toiset osat (jotka rakentuvat edellisille) ovat riippuvaisempia ympäristöstä ja esimerkiksi tavasta, jolla jäsenämme toimintaa kielellisesti ja kerromme tarinoita.²² Sekä evolutiivisesti varhaisempien että uudempien kulttuuristen, toisiinsa kietoutuneiden arkipsykologian elementtien funktio näyttäisi kuitenkin olevan sosiaalisissa käytännöissä, ei mielen toiminnan teoreettisessa tarkastelussa. Yhteistoiminta ja kommunikaatio, ennakointi ja manipulaatio, pikemminkin kuin toiminnan kuvaaminen, ovat arkipsykologian käyttötarkoituksia. Jos arkipsykologian toimivuus on sidoksissa siihen, että se ainakin karkeasti osuu oikeaan tosiasiallisen toiminnan ja sen syiden kanssa, muodostaa tämän yhteyden vaatimus valintapaineen sekä arkipsykologian että toimintaa ohjaavien psykologisten tekijöiden evolutiiviselle kehitykselle. Arkipsykologiset käytännöt voivat olla tärkeä tekijä ihmisen rationaalisuuden kehityksessä niin evolutiivisesti kuin yksilötasollakin. Toinen, yhteiskuntatieteellisesti merkittävämpi seuraus on, että vaikka arkipsykologinen käsitteistö olisikin turhan tylppä välineistö ihmismielen toiminnan tieteelliseen tutkimiseen (kuten edellä mainitut eliminativistit argumentoivat), yhteiskunta- ja kulttuuritieteissä arkipsykologialla on tutkittavia ilmiöitä *konstituiva* rooli. Sen täytyy sisältyä kuvauksiin, vaikka se olisi yksilöpsykologisesti epätosi teoria ihmismielen sisäisestä dynamiikasta.

Palaan nyt toiminnan kausaalitulkinnan oletettuihin ongelmiin. Ensimmäinen käsitelty ongelma oli arkipsykologisen käsitteistön semantiikka, eli se, että viittaukset selittäviin mentaaliisiin tiloihin ja selitettävään toimintaan näyttäisivät edellyttävän toisiaan: toiminnan perusteiden sisältö on toiminta käsitteellistettynä tavalla, joka tekee toiminnasta juuri näiden perusteiden mukaista toimintaa. Tämä ei kuitenkaan osoittautunut ongelmalliseksi, sillä vaikka tapamme puhua perusteista ja toiminnasta sisältää semanttisen yhteyden, perusteet voivat olla olemassa

riippumatta siitä, seuraako niistä tosiasiallisesti toimintaa. Perusteiden ja toiminnan suhde myös näyttäisi toimivan kausaalisuhteen tavoin. Toinen ongelma oli, että perusteiden yhteys näyttäisi toimivan rationaalisten, loogisten seuraussuhteiden mukaan, kun taas kausaalisuhteet olisivat fysikaalisia prosesseja, jotka eivät ole järjestyneet rationaalisesti. Pelkkien rationaalisten perusteiden olemassaoloon voisi vielä lisätä kulttuuriset merkitysrakenteet, jotka ohjaavat esimerkiksi *kommunikatiivisia* ja *performatiivisia* tekoja sekä *sosiaalisia instituutioita* ja *rooleja* ylläpitäviä tekoja. Rationaalisuus ei kuitenkaan ole periaatteellinen ongelma, jos voidaan olettaa, että rationaalisuus on rajoitettua ja toimintaa ohjaavat kausaalisesti operoivat, mekanistisesti ymmärrettävät aivot, jotka ovat systeeminä kehittyneet rajoitettuun rationaalisuuteen.²³ Kulttuurisia ilmiöitä taas konstituivat toimijoiden omaksumat merkitykset ja tavat sekä se, miten ihmiset tulkitsevat omaa käyttäytymistään ja muiden toimintaa – tätä voi pitää arkipsykologian laajennuksena. Palaan yliyksilöllisiin kausaalsiin tekijöihin seuraavassa, viimeisessä alaluvussa.

Kolmas ongelma oli se, että arkipsykologia, jonka käsitteistöä käytämme toiminnan tulkitsemisessa toiminnaksi, on arkitheoria. Ongelma tämä olisi, jos se olisi tieteellisen ymmärryksen kanssa kilpaileva teoria, joka tulisi siten eliminoida tieteellisistä selityksistä kokonaan, tai jos se viittaisi toimintaan jollain muulla tavalla kuin kausaalisia suhteita poimien. Myöskään tämä ei ole ongelma, jos tulkitsemme arkipsykologisen käsitteistön viittauskohteen oikein. Esimerkiksi arkipsykologiset uskomuksen ja halun käsitteet ovat koko yksilön tiedollisia ja tavoitteellisia suhteita ympäristöönsä, maailmaan ja maailmassa vallitseviin asiantiloihin. Ne eivät ole yksittäisiä alipersoonallisia mielentiloja (joita tutkivat yksilöpsykologia ja kognitiotiede), jotka olisivat *kausaalissa* suhteessa toisiinsa mielessä (tai aivoissa). Ne ovat riippuvaisia siitä, millaisia kognitiivisia ja motivationaalisia

alipersoonallisia tiloja henkilöllä on, mutta nämä tilat yhdessä toistensa ja toimintaympäristön kanssa määrittelevät sen, millaisissa tiedollisissa ja tavoitteellisissa suhteissa henkilö maailmaan on. Tämä voi tuntua omituiselta ratkaisulta: itsereflektiossahan ajattelemme, että meillä on esimerkiksi toisistaan irrallisia uskomuksia, joista kuitenkin päätelemme muita uskomuksia. Tässä täytyy kuitenkin huomata, että kun viipaloimme omaa tiedollista maailmasuhdettamme uskomuksiksi, sovellamme jo arkipsykologista käsitteistöä omien itsetutkiskelujemme jäsentämiseen. Itsereflektio on käsitteiden ja ennakko-oletusten ohjaamaa tulkintaa, ei suoraa havainnointia. Emme myöskään tavoita koko tiedollista maailmasuhdettamme sen paremmin kuin kaikkia motiivejamme, vaan ainoastaan niitä puolia, joita suoraan ajattelemme. Tällä on laajempaa merkitystä toiminnan kausaalille selittämiseksi (tästä lisää seuraavaksi). Mielenfilosofisessa keskustelussa tästä tematiikasta puhutaan ”mentaalisen kausaation” ongelmana. Tämä keskustelu on melko teknistä, eikä sen ruotimisella ole tässä yhteydessä lisäarvoa, mutta nyt esitetyn yleiskuvan kanssa yhteensopivasta näkemyksestä on tullut viime aikoina yhä suosituimpi mielenfilosofinen näkemys mentaalisen kausaatiosta.²⁴

YMMÄRRYKSEN RAJAT

Toiminnan ymmärtäminen rationaalisen toimijan toimintana näyttäisi siis pitävän sisällään oletuksia toimijan mielenliikkeistä, joilla on hänen käyttäytymistään ohjaavaa, kausaalista voimaa. Näihin mielenliikkeisiin ei viitata suoraan, vaan arkipsykologinen käsitteistö viittaa henkilön tiedollisiin ja motivoiviin maailmasuhteisiin. Niiden taustalla oletetaan kuitenkin olevan jotakin, mikä ylläpitää näitä suhteita ja mikä voi aiheuttaa käyttäytymistä. Toimintaa ei kuitenkaan voi tulkita vain siitä näkökulmasta, josta toimija itse toimintansa hahmottaa. Ensiksikin, emme ole

tietoisia kaikista tiedollisista tiloistamme ja motiiveistamme koko aikaa, mutta emme välttämättä edes pääse käsiksi niihin kaikkiin. Voimme erehtyä omista psykologisista vaikuttimistamme. Suurin osa kognitiivisista prosesseistamme ja päätöksenteostamme on tiedostamatonta. Nykypsykologiassa puhutaan inhimillisestä tiedonkäsittelystä ”kaksoisprosessointina”, jossa on päällekkäin kaksi tasoa tai systeemiä, joista toinen (systeemi 1) on tiedostamaton, nopea ja automatisoitunut ja toinen (systeemi 2) tietoista ajattelua, joka on hidasta ja vaivalloista ja jonka pääasiallinen tarkoitus on oppia ja ratkoa vielä automatisoitumattomia päättelyongelmia ja valintatilanteita.²⁵ Tietoinen ajattelu, johon kuuluu myös arkipsykologista käsitteistöä ja rationaalista ajattelua hyödyntävää metareflektiota, voi toimia rationaalisen järkeilyn tavoin, mutta tiedostamaton päätöksenteko hyödyntää esimerkiksi opittuja toimintamalleja, joiden perusteita ei joka kertaa erikseen mietitä. Ne ovat tavallisesti jollain tapaa tarkoituksenmukaisia, ne voivat palvella toimijan tietoisten tavoitteiden toteutumista ja ne voivat olla jopa järkeviä, mutta ne eivät ole harkittuja. Olen tähän asti kuvannut perusteita ongelmattomasti tiedostettuina mutta samalla toimintaa aiheuttavina tekijöinä. Emme kuitenkaan välttämättä pääse aina käsiksi toimintaamme vaikuttaviin perusteisiin – ja syihin. Emme voi siis samastaa omaa reflektiotamme toimintamme perusteista ja sen tosiasiallisia syitä.

Yhteiskuntatieteiden kannalta merkityksellisintä kuitenkin on, että toiminnan kausaaliset linkit ulottuvat ulos toimijan omasta päästä ja hänen kontrollissaan olevista tekijöistä. Ensiksikin, toiminnalla on tarkoittamattomia seurauksia. Joistakin näistä toimija voi itse olla tietoinen, mutta ne eivät motivoi häntä tekemään tai jättämään tekemättä tekoaan. Toiminnalla on kuitenkin usein seurauksia, joista toimija itse ei ole tietoinen, ja tieto sosiaalisista rakenteista ja mekanismeista on usein tärkeämpää sosiaalisten ilmiöiden ymmärtämiseksi kuin yksilön toiminnan näkökulma.

Toiminnan kausaalisen tulkinnan kannalta keskeisempää kuitenkin on, että toimintaamme ohjaavat toisinaan myös sellaiset sosiaaliset tekijät, joiden ohjaavuudesta emme itse ole tietoisia: sosiaalsiin tilanteisiin liitetty merkitykset voivat laukaista automatisoituneita motivationaalisia ja tiedollisia rakenteita ja kehystää yksilön päätöksenteon tavalla, johon hänellä itsellään ei ole pääsyä.²⁶ Sosiaalinen tilanne voi esimerkiksi laukaista sellaisen totunnaisen toimintamallin, jolle ei ole mitään erityistä perustetta juuri siinä tilanteessa. Esimerkiksi Vernalla ei ehkä ollutkaan jano, mutta hän oli tottunut nauttimaan virvoitusjuomaa siinä seurassa ja sen kaltaisessa sosiaalisessa tilanteessa, jossa hän juuri oli. Tämä tilanne laukaishi hänessä toimintamallin, joka sai hänet hakemaan juotavaa keittiöstä. Kysyttäessä selitystä tekoon hän ehkä sanoisi vain, että hänen alkoi tehdä mieli juotavaa, mutta hän ei osaisi antaa syytä tälle. Ehkä hän rationalisoisi tämän mielihalun jollakin, mutta tämä olisi arvailua ja jälkikäteistä oikeuttamista, ei todellisen syyn löytämistä.

Toimintamallit ja tilanteet, joissa ne laukeavat, voivat olla sisäistettyjen normien ja kulttuuristen merkitysten ohjaamia. Yksilön toiminnalla voi tällöin olla syitä, jotka paljastuvat selvemmin yhteisöllisellä tasolla ja joihin hänellä itsellään ei ole tiedollista pääsyä. Ajatus siitä, että tilanteet ja kulttuuriset merkitykset ohjaavat yksilön toimintaa, on ongelmallinen nimenomaan ei-kausaalille toiminnan ymmärtämiselle: yksilön rationaalisuus toimijana ja abstrakti kulttuuristen merkitysten logiikka, joka samalla konstituoii yksilön rationaalisuutta, joko tekee metafyyysisesti outoja oletuksia kulttuurista tai sitten jättää kulttuuriset rakenteet pelkäksi tulkintaperspektiiviksi, jolla ei ole mitään varsinaista selitysvoimaa yksilöiden käyttäytymiseen. Vaihtoehdot nimittäin ovat, että kulttuuristen merkitysten logiikka konstituoii yksilöiden toimintaa jollain sellaisella tavalla, johon yksilöllä ei ole itsellään mitään osuutta mutta joka pakottaa yksilön toimintaa tietynlaiseksi, tai

että toiminnan kulttuurinen kehys on etuoikeutettu tulkintanäkökulma, johon yksilön toiminta on saatava tulkinnassa uppoamaan mutta joka ei mitenkään ohjaa tätä toimintaa. Kausaalitulkinta puolestaan mahdollistaa sen, että kulttuurinen kehys *aiheuttaa* yksilön toimintaa. Toiminnan perusteet ovat arkipsykologisella käsitteistöllä jäsennettyjä abstraktioita kausaalisesti vaikuttavista psykologisista tekijöistä, jotka vuorovaikuttavat toistensa kanssa ja joilla voi olla kausaalinen yhteys myös sellaisiin ympäristötekijöihin, joiden vaikutusta yksilö ei itsereflektiossaan tunnista. Näin voidaan esimerkiksi sanoa, että sosiaalinen tilanne, jossa Verna oli, aiheutti hänessä tarpeen juoda. Tämä on puhtaasti kausaalinen vuorovaikutustilanne, johon ei tarvitse liittyä mitään rationaalisoivaa komponenttia. Toiminnan kausaalitulkinnan puitteissa tällaisten kausaalisuhteiden ymmärtäminen on helppoa. Tulkintaan liittyvää rationaalisuusoletusta ja suopeuden periaatetta voidaan myös lyhentää ja korvata ne *selitettävyyden periaatteella*: rationaalisuusoletus on osa tulkintaa, mutta myös olosuhteita sekä ei-rationaalisia, jopa irrationaalisia taipumuksia koskeva tieto on otettava huomioon.²⁷ Tavoitteena on oltava toiminnan maksimaalinen selitettävyys kaikki kausaaliset tekijät huomioon ottaen, ei rationaalisuuden maksimointi.²⁸

Samantapaisilla linjoilla oli itse asiassa jo Max Weber, joka monien muidenkin sosiologian klassikoiden tapaan ajatteli toimintaa muun muassa kausaalisesta näkökulmasta.²⁹ Hänellekään kausaalinen selittäminen ja toimijoiden ymmärtäminen toiminnan merkitysten näkökulmasta eivät olleet ristiriidassa, mutta eivät myöskään kaksi erillistä, toisiaan täydentävää näkökulmaa vaan osa samaa selityspyrkimystä. Selittävä ymmärtäminen (tai ymmärtävä selittäminen) pitää toimijan motiiveja ja tarkoituksiperiä kausaalisina tekijöinä, jotka kuitenkin täytyy ensin ymmärtää merkityksellisinä. Toiminnan rationaalisuus puolestaan oli Weberille *ideaalityyppi*, jonka näkökulma on tulkinnassa tärkeä,

vaikka hänen mukaansa ihmiset eivät todellisuudessa ole täysin rationaalisia. Rationaalisuusoletus on lähtökohta, joka auttaa ymmärtämään, mitä toiminta tarkoittaa, mutta sitä vasten hahmottuvat myös ne irrationaaliset puolet toiminnasta, jotka kaipaavat muuta selitystä. Tosin Weberille selittävä ymmärtäminen liittyi toimijoiden subjektiivisiin merkityksiin: he tekevät mitä tekevät, koska he antavat teoilleen ne sisällöt, jotka he niille antavat. Tässä luvussa hahmotettu näkemys kuitenkin lisää toiminnan selittämiseen kaksi näkökulmaa: tiedostamattomat yksilölliset tekijät ja yliyksilölliset sosiaaliset tekijät, jotka liittyvät yhteen. Tämä tarkoittaa myös sitä, että yhteiskuntatieteillä on yksilöiden toimintaan sellaista selitysvoimaa, johon yksilöllä ei ole omasta näkökulmastaan pääsyä.

Toiminnan kausaalitulkinnassa yksilöllinen ja yliyksilöllinen on siis yhdistettävissä tavalla, joka ei pakota tulkintaa joko (rationalisoiwaan) individualismiin tai (yliyksilöllisesti rationalisoiwaan) holismiin vaan mahdollistaa yksilöiden kautta kulkevat sosiaaliset kausaaliset prosessit: yksilön alipersonaaliset prosessit konstituivat niin yksilöllisiä kuin yhteisöllisiäkin ilmiöitä ole-malla kausaalisia tekijöitä molemmissa.³⁰ Tällä näkökulmalla on seurauksia yhteiskunnallisten ilmiöiden ymmärtämiselle. Vaikka yhteiskunnalliset rakenteet voivatkin muodostaa kausaalisia systeemejä, jollaisia käsittelin edellä ja joissa sosiaaliset mekanismit liittävät ilmiöitä toisiinsa, nämä rakenteet ja mekanismit ovat ole-massa vain, jos on yksilöitä, joiden toiminta ja toimintavalmiudet ylläpitävät näitä mekanismeja. Toisin sanoen, jos yksilöt toimivat kulttuuristen merkitysten, roolien, sääntöjen ynnä muiden ohjaamina, tämä johtuu siitä, että yksilöt ovat erikseen ja yksilökoh-taisesti nämä omaksuneet, tietoisesti tai tiedostamattaan. Tämä taas toimii aina puutteellisesti, vaikka populaatiotasolla toimivia yleistyksiä voitaisiinkin tehdä. Niinpä toiminnan ymmärtäminen esimerkiksi kulttuurisen ja sosiaalisen viitekehyksen merkitysten

näkökulmasta on yhtä puutteellista kuin rationalisoiva tulkinta pelkästä yksilön näkökulmasta. Yhteisön toiminnasta voidaan kyllä abstrahoida kulttuurisia merkityksiä ja sääntöjä, jotka muodostavat enemmän tai vähemmän koherentin järjestelmän, jossa on oma sisäinen logiikkansa. Tutkijalle tämä järjestelmä voi olla riittävän tarkka ja yleinen, jotta sen näkökulmasta voidaan tarkastella yhteisön toimintaa, mutta tällaisen ymmärtämisen rajat on otettava huomioon. Kulttuuriset merkitykset eivät vaikuta itsestään, ja niiden mukaisen tulkinnan soveltaminen populaation osajoukkoon tai varsinkin yksittäisen toimijan yksittäiseen tekoon on aina spekulatiivinen hypoteesi yksilötasolla vaikuttavista tekijöistä. Toisaalta kulttuuriset merkitykset voivat vaikuttaa siihen, millaisen arkipsykologisen tulkinnan muut yksilöt samassa tilanteessa antavat tälle toiminnalle, ja myös tällä on kausaalisia seurauksia muodostuvalle sosiaaliselle tilanteelle. Lisäksi toiminnan seuraukset, jotka johtuvat näistä tulkinnoista ja laajemmista sosiaalisista rakenteista, eivät välttämättä palaudu toiminnan subjektin sielunelämään, sen kummemmin tiedostettuun kuin tiedostamattomaankaan. Näitä teemoja käsitellään tarkemmin tämän teoksen muissa luvuissa.

Perehtymistä varten

Toiminnan filosofian tärkeimmät klassikot ovat Elizabeth Anscombe (1957) ja Donald Davidson. Davidson puolustaa kausaalitulkintaa, ja hänen tärkeimmät kirjoituksensa löytyvät kokoelmasta Davidson 2001a. Toiminnanteorian peruskysymyksiin ja -käsitteisiin saa hyvän tuntuman kokoelmasta Mele 1997. Mele 2009 tarkastelee neurotieteellisten selitysten ja intention suhdetta. Baron-Cohen ym. (toim.) 2000 ja Nichols & Stich 2003 johdattelevat mielen tulkinnan empiiriseen tutkimukseen. Henderson 1993 tutkii perusteellisesti selittämisen ja tulkinnan yhteyttä yhteiskuntatieteissä, ja Risjord 2000 on johdattelevampi teos tähän aihepiiriin. Sosiologian klassikoista Max Weber (1922) tulee lähelle tässä esitettyä näkemystä.

Toiminnan kausaalitulkinta

1. Ks. Bratman 1987; Mele 1997.
2. Von Wright 1971; ks. Henderson 1993; Risjord 2000.
3. Davidson 1963; 1970.
4. Suopeuden periaatteesta Davidson 1974.
5. Anscombe 1957; Davidson 1970; Bratman 1987; Mele 2009.
6. Ks. Evans 2003; Uhlmann ym. 2008; Evans & Frankish (toim.) 2009; Kahneman 2011.
7. Weberin ajatuksista ks. Weber 1922.
8. Rozenblit & Keil 2002; Ylikoski 2009.
9. Ks. Bogdan 1997; Baron-Cohen ym. (toim.) 2000; Nichols & Stich 2003; Goldman 2006; Hutto 2008.
10. Davidson 1963; 1970.
11. Esim. Churchland 1981; 1984; Stich 1985.
12. Von Wright 1971.
13. Vrt. Horgan & Woodward 1985; Bogdan 1993; 1997.
14. Ks. Kokkonen 2011; 2012.
15. Ks. Ylikoski 2001; Woodward 2003.
16. Ylikoski 2009.
17. Ks. Kokkonen 2012.
18. Ks. Price & Corry (toim.) 2007.
19. Ks. Woodward 2008; Craver 2009; Hedström & Ylikoski 2010.
20. Ks. von Wright 1971; Woodward 2003.
21. Ks. Godfrey-Smith 1996; Corballis & Lea (toim.) 1999; Sterelny 2003; Ylikoski & Kokkonen 2009.
22. Ks. Bogdan 1997; Hutto 2008.
23. Ks. Craver 2009.
24. Ks. esim. Menzies 2007; Woodward 2008; Raatikainen 2010; Gibb ym. (toim.) 2013.
25. Ks. Evans 2003; Evans & Frankish (toim.) 2009; Kahneman 2011.
26. Ks. Uhlmann ym. 2008.
27. Henderson 1993.
28. Ks. myös Risjord 2000.
29. Weber 1922.
30. Vrt. Sperber 1997; Kuorikoski & Ylikoski 2008.